

Csikós Ella

A szellemi termelési mód mint alternatíva

Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor társadalomtudományi trilógiájának második köteteként jelent meg a Kossuth Kiadónál (2013) „A »szellemi termelési mód«” c. nagyszabású elemzés és értekezés. A mű kísérletet tesz arra, hogy a maga területén konstruktívan megcáfolja a posztmodern vagy más alapról hangoztatott, széles körben szinte evidensnek tekintett állítást, hogy lehetetlen, és akár szükségtelen is, ún. *nagy elméletet* csinálni. A fejtegetésnek több szintje van: nemcsak *leírás* – bár vannak ismertető jellegű részei, amelyek hasznosak lehetnek pl. egy ifjú olvasó számára, aki eligazodás-kereséséhez megbízhatóan eligazító támpontokat kap egy társadalomelméleti repertoár itt felrajzolt térképe segítségével –, hanem a magyarázat- és diagnózisszinten túl egy *javaslat* is a jelenben zajló átalakulás kategoriális elrendezésére, átgondolására, és egyben *anticipációja* is jövőben várható (vagy megvalósítandó? remélhető? – ez már világnézeti kérdés) társadalomátalakulásoknak. Ez az anticipáció nem jóslat, *prófécia*, de nem is egy vonal mechanikusan *szükségszerű* folytatásának determinista álláspontjáról megfogalmazott pusztá extrapoláció. Törekvése az, hogy ne csak a jelen leírása legyen, de ne is utópisztikus alternatíva-vázlat; pl. a fogalmi elemzés finoman szétválogatja a késő kapitalista és a posztkapitalista vonások szövedékeinek szárait. A szerzők gondolkodásának szerkezete inkább *ha-akkor logikán* alapul: *ha* ilyen irányban halad a társadalom, mint az utóbbi évszázadban és főleg évtizedekben, *akkor* milyen történelmi mozgás milyen aktorokat állíthat elő, melyek kiteljesítenek egy a meghatározó pontjai által már felsejülő új formát (még akkor is, ha ezek a pontok többnyire integrálva vannak a jelen társadalom mindent magához hasonítani, abszorbeálni törekvő erőterébe)? Elsősorban érvekkel és elméleti elemzéssel alátámasztott és *konceptióba rendezett* jelzése ez annak, hogy már a – tágan értelmezett – *jelenben* kitapinthatók olyan elemek, mechanizmusok, változások, összefüggések, amelyek tendenciájukban *konvergálnak*, és az az irány, ami felé mutatnak, meghaladja a mai vilárendszer kereteit (hegeli kifejezéssel: „világállapotot”), transzcendálja azt, felmutatja mulandóságát, leválthatóságát. Ez az álláspont *jövőre orientált* és fenntartja a *belátás* és az emberi nem alakulására visszaható *cselekvés* képességét és lehetőségét és ígényt is tart erre, anélkül azonban, hogy garantálnak hinné ennek sikerét.

Persze *elvont* ez az elmélet; sem a kapitalizmus nem specifikálódik (csak említés szintjén Kína stb. régiói esetében), sem a formálódó új társadalmi mód mindennapi *részleteit nem* vizionálják előre. Nemcsak gyakorlati, hanem *elvi* okból nem: hisz éppen ez a lényege, ti. az önkibontó újítás, a részleteiben nem tervezhető, nem-okai determináltság, a társadalmat is megújító innováció, mindenki szellemi termelővé válásával a problémamegoldó kíváncsiság hajtóereje által továbbvitt és továbbadott *nyitottság*. A garancia

hiányának világos átlátása így együtt jár az alternatíva keresésével. S ez a módszertani kérdés átvezet az alapfogalmakhoz:

Az 1. fejezet az alapfogalmat, a szellemi termelési mód mibenlétét, a 4. fejezet ki-fejezetten a szellem fogalmát vizsgálja: miben áll indokoltságuk, legitimitásuk? Rövid történeti rávezetés után e fogalmaknak különböző világnézeti kötöttségű elméleti ter-ekben használható lényegét járják körül. Mind a két fogalomért és az ebből fakadó felismerésekért meg kell harcolniuk a szerzőknek az *avítság és az ideologikusság* vádjaival szemben és igazolniuk az elméleti létjogosultságukat. Tisztázzák, hogy nagy történelmi korszakok értelmezésére az a termelési mód-fogalom alkalmazható, ami megenged specifikációkat: így a *kapitalizmus* jellemzője ezen az elvonatkoztatási síkon a *gazdaság* kitüntetett szerepe, és annak alapelveként a *profit elve*, mindazzal együtt, ami ezzel ismeretesen együtt jár: áruviszonyok és csereérték-alapúság általánossá válása, verseny, mennyiséggel mérhetőség, értéktöbblet-elsajátításon nyugvó hatalmi rend, egyenlőtlenségek, a munkától, a természettől és a többi embertől való elidegenedtettség stb. Ezek a lényegi alapvonások ma is érvényesülnek, akárhányan vannak, akiknek érdekében áll a rendszer fenntartása céljából a tőkés termelés mai formaváltozatait pl. *már új* társadalmakként meghatározni és a történelmi-lényegi folytonosságot leplezni. Amit a szerzők kiemelnek mint a kialakuló *valóban új* termelési mód jelentkezésének okát, az az, hogy a kapitalizmus mára elvesztette az *antropológiai hajtóerejét*, lehetőségnövekedési sugallatát, a viszonylag békés eszközökkel megszerezhető tőkehaszon ígérletét, egyre több *negatív asszociáció* kapcsolódik hozzá halmozott módon – bűnözés, környezetrombolás, háborúk, embertelen munkakörülmények, természeti katasztrófának feltüntetett válságok stb. –, ráadásul mint rendszer már elszakadt *saját legitimáló ideológiájától*, a szabad polgárok társadalmának képétől, a haladásérvéstől, s mindezek együtt egyre inkább a rendszer keretei közül való *kilépés* szükségességét vetik föl. Ennek mint szükségességnak a belátásához az a filozófiába átvezető felismerés vezet, hogy egy rendszer *dezintegrálódásához* épp azok a feltételek és mechanizmusok vezetnek el, amelyek eredetileg a rendszer *kiepülését és fenntartását* szolgálták. Vagyis egy formáció egyszerre feltétele és korlátja a belőle kinövőnek vagy őt követőnek. Ha a kapitalizmus szervező elve a *haszon elve* volt, akkor ezt a termelési módot csak egy olyan válthatja le, amely búcsút vesz magától ettől az elvtől – s éppen ez az, amit a – későbbi elemzés alá vont – államszocializmus nem tett meg és így nem dolgozhatott ki alternatívát sem a termelési mód terén.

Az új elv olyan antropológiai jellemzőkhöz kapcsolódik, mint a nem profitszerzésnek alávetett *innováció*, a problémamegoldó *kíváncsiság*, az *újítás* és alkotás vágya, az ember *önfejlesztő*, önkibontakoztató törekvése (melyek mint motívumok nem valamiféle egyéni hiúságot szolgálnak, mindig is a túlélési törekvések, késztetések egyik elemét és feltételét alkották). A mindig is jelen volt innováció csak akkor hoz magával új termelési módot is, ha az újítás átterjed a *társadalmi viszonyokra*, azok emberi konstruálására, a társadalmi együttélési forma termelésére is. Ez a szellemi jellegű termelés megelőlegeződik többek között az *általános* munka hegeli, majd Marx által átértelmezett fogalmában is. Feltétele a szellemi munka integráló erejének egyre nagyobb hányadú, tendenciájában *minden* termelő alanya való kiterjedése. Az új termelési módot – ezt fontos kiemelni elméleti szempontból is – a szerzők nem a kapitalizmus egyszerű, elvont tagadásaként, hanem *saját pozitív* alapján gondolják el, a tőke logikáját leváltó *másmilyen logika* alapján, amely az elévült gondolkodásmódot nem kiirtani törekszik, hanem *jeles-*

legessé teszi és ezáltal haladja meg. Ez azért nem pusztán elméleti kérdés, mert implikációi vannak az átmenet módjait és a szellemi termelők cselekvési lehetőségeit illetően is. Pl. a marxi koncepció félresiklásának egyik oka így abban körvonalazódik, hogy az osztályharc logikája a saját oldal *idealizálásához*, ezen belül a munkásosztály fetiszizálásához, és a másik oldal *démonizálásához*, a jól ismert romantikus polarizációk egyikéhez, és *messianizmus*hoz vezetett, a 20. sz.-ban pedig ez kiegészült az – akár a parlamenti, akár az akcionista forradalmi politikát fetiszizáló – *politizmus*sal. Mik tehát a feltételei egy új termelési módnak? 1/ új termelőerők – technológiák, eszközök, ehhez kellő készségek, képességek, a használatban el nem fogyó, hanem éppen gyarapodó szellemi termékek, illetve új szociológiai csoportok és szerepek megjelenése, 2/ új termelési viszonyokként: eltérő kooperációs és társadalomszervezési formák, beleértve az önkifejezés és az egyéni tapasztalat közzétételének új formáit is. Önálló alternatív rendszer tehát akkor állhat elő, ha a társadalmi viszonyokra is kiterjedő innovatív szellemi termelés *összekapcsolódik* a szervező-integráló-adminisztratív, tudásörző és átadó szellemi termelési komponenssel és a régi mód elemei is új funkciót kapnak, az újakkal *szintetizálódva*.

A 2. fejezet az újfajta termelési mód alapjegyeinek a felbukkanását keresi a régi kereteiben, az új alany kidolgozódását követi történetileg. Itt lelhető fel egy elméleti szűk keresztmetszet a műben: nem eléggé tisztázott – és nehezen is tisztázható –, hogy *hogyan válik* a szellemi termelő a kapitalizmusban önálló harmadik erővé, a kapitalizmus-sal szembe fordulóvá úgy, hogy eközben ne képviseljen külön osztályérdeket és lehetővé tegyen egy osztályok nélküli, nembeli életet élő összemű társadalmat, mely nem feltételez *uralmat*; vagyis nem *hatalmi harc* árán jut el új helyzetéhez, hanem a szellemi termelés *immanens* törvényeit juttatja érvényre? Paradoxon-e egyáltalán, nem-hatalmi harc útján megszüntetni a hatalmat? Hogyan alakul az a viszony, ahol a jelenlegi rend egyszerre feltétel és korlát? Hogyan zajlik le akkor egy nem pusztán politikai átmenet az újba? Erről viták sorozatát lehetne indítani, és az átfordulás kérdése – meg a könyv – meg is érdemelne a szellemi termelők úgymond öntudatra ébredése – „kritikus tömeggé” válása – kérdésének a körbejárását: *hogyan és miért* válik le tehát az esetleg a régi rendszer uralkodó csoportjához való kötődésről és a kapitalista elvek érdekeinek képviseletéről az a szellemi termelő, aki részint új helyzetbe *került*, részben viszont neki kell ezt *megteremtenie*, önmagához hasonlítva a megörökölt létszervezeteket is? Az egyik fontos kérdés tehát, amit a gondolatmenet felvet: hogyan képzelendő el a rendszeren belüli paradigmaváltásnak és magának a formációváltásnak a viszonya? És megvárja-e a társadalom helyzetével elégedetlen szellemi termelők többsége, míg a rendszer belső el-lentmondása kiéleződik, vagy mozgalommá szerveződik egy másféle elv képviseletére, esetleg más aktivitásformát alakít ki? A szerzők víziója az, hogy *nem a politikai* szférában, hanem a *mindennapi küzdelmekben* hódítja el idővel a teret a szellemi termelés logikája a tőkelogikától.

A szóban forgó fejezet történelmi áttekintést nyújt arról, hogyan kapcsolta be a tőke a szellemi termelőket – a mérnököt és a tudóst – az ipari termelésbe, a technikai innováció mechanizmusába, és hogyan kerül előtérbe ma az ipari-mechanikus jelleggel szemben a kommunikáció, komputerizáció, információ, az integratív és olykor kritikai jelleg. Áttekinti azokat az elméleteket, melyek a termelés új jeleit a tőkés formáción *belülieknek* értelmezik, többek között Mills koncepcióját a fehérgalléros munkás/menedzserokről, betagozódásukról és függetlenedésükről, *68-ról* mint a szellemi termelők

főszerepre törésének első önálló megjelenéséről, *Bellről*, aki új kulturális paradigmáról beszél a klasszikus ipari társadalom alternatívájaként, mely potenciálisan szétfeszítheti a rend kereteit, és a *pc*-ről, ami – ugyan ambivalensen megvalósult – politikai korrektségként és személyi számítógépként egyaránt a szellemi termelés előrenyomulásának jegye.

A 3. fejezet ismerteti számos olyan elméleti modellt, melyek az új világ-értelmezések valamely változatát képviselik (tudástársadalom, rizikótársadalom, információs társadalom, hálózati társadalom, posztindusztriális társadalom, posztmodern társadalom stb.), melyeket többek között olyan társadalmelemezők képviselnek, mint Richta, Castells, Tourain, Bell, Bauman, Gorz, Beck, Hardt-Negri, Toffler. A rendelkezésre álló új világ-elméletek egész spektrumának lényegre törő áttekintését kapjuk itt, s ehhez szorosan kapcsolódik az új alany meghatározására tett kísérletek kritikai áttekintése: kik is a szellemi termelők? milyen jellemvonásait emelik ki a meglévő elméletek a formálódó új társadalmi alanyok: fehér-gallérosok? Menedzserek? A kreatívak? Az ideológusok? Az új uralkodó osztály vagy új munkásosztály? Független értelmiség? – A szerzők által kiemelt *meghatározó jegyek*: nem mennyiségi kategóriákban megragadható nem-anyagi munka, újszerű kollektív szubjektivitás, hálózatok és áramlások által összekapcsoltan, általános intellektusban összesülő objektívált tudásféleségek, de mindez olyan közös szellemi erőként elgondoltan, ahol a termelők ilyen módon formálódó csoportja nem alkot külön *osztályt*, hanem épp feloldja az osztálytársadalmi rétegződési módozatokat, terepet nyújt eltérő, de integrálandó szempontoknak.

Itt, a szellemi termelés pozitív jegyeinek a meghatározásához most már óhatatlanul szükségük van a szerzőknek annak tisztázására, hogy hogyan is értelmezik a *szellem fogalmát* (4. fej.). Előbb *negatív* határolják le az emberi tevékenységek szellemi jellegét (nem-monoton, nem-automatikus, nem végrehajtó, nem agresszív, nem reflektálatlan stb.), majd megfordítják az érvelés menetét: voltaképpen az egyszerre fizikai és szellemi tevékenységben a szellemiről *leválasztott*, attól megfosztott, vertikálisan tagolt és az elkülönültségében társadalmilag is intézményesített tevékenység szorul magyarázatra (történeti megértésre). Csakhogy éppen ennek a legitimitása vált mára végképp *kérdéssé*, és *időszerűvé* az egyoldalúan fizikai munka és az erre redukált képességek *visszacsatolása* egy olyan termelési módban, amely magába foglalja ugyan a fizikai munka szükséges elemeit is, de csak abban a keretben, amelyben a szellemi összetevő *privilegium* helyett *általánossá* válik. Így összeállnak *pozitív módon* a szellemfogalom itt alkalmazható jegyei: alkotóelemei bizonyos *képességek* (absztrakció, rendszerezés, kritika stb.), *értékek és értékválasztások*, és az egyént és az összemberiséget *egymásra vonatkozó funkciók*. A szellemfogalom ilyen alapon kifejtett, igen differenciált felfogása sokat köszönhet a *hegeli szellemfogalomból* levont belátásoknak: ilyen pl. a szellem történeti-kulturális kötöttsége, az anyagot szellemivé feldolgozó folyamat kettőssége, a szellem magáértvalósága és a másik szellemi számára valósága, vagy éppen a tevékenységnek a szubjektumra visszaható ereje, vagy az egyedi és általános emberi szellem egymásrautaltságának felismerése, objektivitás és relativitás viszonya, a szabadsághoz kötöttség, fejlődés és cél összekapcsoltsága stb. De legalább ennyire tanulságos a hegeli és marxi megközelítések összevetése: mint két komplementer *egyoldalúságnak* szolgáltatnak igazságot a szerzők Hegelnek és Marxnak egyaránt. A szellemből kiinduló Hegel és a fizikai termelésből kiinduló Marx egyoldalúságait a két oldal történelmi szétválását felszámoló *újfajta szel-*

lemi termelés hivatott *összekapcsolni* (nem talpra állítani, hanem szintetizálni). Ez pedig áttételesen igazolja a szellemfogalom elméleti legitimitását is.

Ez után a filozófiatörténeti kitérő után a gondolatmenet ismét a szellemi termelési mód társadalmi hordozójáról vagy aktoráról szólva annak jár utána, hogy azonosítható-e, milyen értelemben és mértékben ez az alany az *értelmiséggel*, ha egyszer lebomlik és le is bontandó a szellemi termelés *elitizmusa*, privilegizáltsága, ami elválasztja őt az ilyen jellegű termelés feltételeitől *megfosztott* tömegektől. Sorra veszik a szerzők az értelmiség sajátosságait: tanuló és tanulásképeséget fejlesztő, a tárgytól eltávolodva és önmagára reflektáltan tevékenykedő, a függetlenség és autonómia eszményéhez ragaszkodó, vélekedő-megítélő, törvény- és normaalkotó, ideológiatermelő, specializálódó céhmester, az emberi nem szellemének képviselője stb. A dominánsan szellemi termelésben nélkülözhetetlennek tartják a mindent mérhetővé tétellel szemben a *minőséglev* meghatározó szerepét és a *humanizmuselv* felvállalását.

Az utóbbi kérdéskörnek, az erkölcsi és világnézeti implikációknak, a szellemi termelés és humanizmus viszonyának a kötet külön fejezetet szentel (6.), ezen belül is az igaz-jó-szép egységének, a vallás, az organicitás kérdéseinek, majd a polgári individualista etikát leváltó és a szellemi termelővé szocializálódott egyének közti viszonyokra építő *új etika* szükségességének, melyben az egyik egyén a másikban az őt gazdagítót és szabadságát kitérőt képes látni. De reálisan leszögezik, hogy a *zsákutcák* történelmi tapasztalatain túl erről az erkölcsi világról nemigen lehetnek empirikus ismereteink; csakhogy ami nincs, abból nem következik, hogy nem is lehet. Ezért egyelőre szemügyre veszik a mi földrajzi és történelmi tájunkon legismertebb zsákutcát, az *államszocializmus* idevágó tanulságait (nem indulatoktól fűtöttek, hanem értően, higgadtan, elvi bírálatot keresve). Tömören összefoglalva ezt: a történelmi kisiklást a szerzők a marxi elméleten belül a *munkásosztály és a forradalom fetiszizálásában* vélik fölfedezni, és nem tartják így véletlennek, hogy Marx 20. sz-i követői csak a *tulajdonviszonyok* megváltoztatására törekedtek és feladták egy alternatív *termelési mód* kifejlődésének még az elméleti elképzelését is. A *párt és állam* elvének összekombinálásával, a *diktatúrának képviseleti áldemokráciával* való legitimálásával hiteltelenné tették a kiinduló elveket is, és a *politikai elidegenedés* társadalmait teremtették meg. A szellemi termelés egyes elemei, így a képzés, a tervezés szemléletmódja és bizonyos fokú modernizáció hiába jelentek meg egy olyan közegben, amelyben a társadalmat nem a tömeges szellemi aktivitás uralta, sőt az ember egésze a munkára redukálódott, valódi társadalmi részvétel és közösségek kifejlődése ellehetetlenült, társadalmi csúcshelyzetbe pedig a végrehajtó szemléletű, a hatalmat kiszolgáló adminisztratív bürokrata réteg került. Amellett nemcsak engedményeket kellett tennie az államszocializmusnak a kapitalizmus irányában (pl. a gyakorlatban gazdasági szempontok uralma, termelékenységekben mérés), hanem a tőkés világ is rájött a szocialista kísérletek feszültségevezető funkciójának a hasznosíthatóságára. A kádárizmusra és a szocializmus bírálatát a politikaira redukáló, ennyiben reprezentatív Lukács György szerepére való rövid kitérőt követően a kötet megvonja az államszocializmus mérlegét az itt adott szempontból: „Fokozott társadalmi tudatossággal és kritikai attitűddel ruházta fel a szellemi termelők jelentős csoportjait, ... ugyanakkor sosem nyitott kellő teret ennek a szellemi termelői attitűdnek ahhoz, hogy valódi társadalomformáló erővé válják.” (416.o.)

A zsákutcába való bepillantás után a mű gondolatmenetében logikusan már csak két kérdéskör marad hátra: az egyik az, hogy milyen módokat alkalmaznak a jelen világ-

kapitalizmus erői, egy lehetséges alternatíva uralomra jutását *megakadályozandó*, a másik pedig az, hogy milyen lehetséges *forгатókönyvei* vannak mégis egy ilyen alternatívának. Mivel az elsőt jobbra akár testközelből is ismerhetjük, inkább a másodikat idézném föl: a lehetőségek, melyek benne rejlenek a jelen helyzetben: a/ a kapitalizmus hosszú távon fennmarad, esetleg más földrajzi súlypontokkal vagy szocialista elemek részleges beépítésével, b/ fegyverekkel vagy környezetpusztítással végső pusztulásba sodorja az emberiséget. Ha mégsem, akkor – evolúciósan vagy erőszakos akciók folytán – *kiszorítja* az új termelési mód a kapitalizmusét; vagy: *visszatér* egy államszocialista jellegű diktatórikus társadalom, vagy: egy *civilizációs összeomlás* lebontja a jelenlegi struktúrákat, esetleg zárványként fenntartva a szellemi termelés logikájához igazodó formákat; vagy pedig, a szerzők által – megintcsak felettébb realiztikusan – igen valószínűnek tartott lehetőség áll elő: senki által fel *nem feltételezett* formákban zajlik a jövő alakulása. Sorra veszik azokat a *kételyeket* is, amelyek elvitatják egy új társadalmi forma lehetőségét, de optimista módon inkább a cselekvés lehetőségeivel, a munka felszabadításának lehetőségeivel, a kiváltsággépző mechanizmusok általánossá tételének, ennyiben leépítésének a feltételeivel foglalkoznak, felvetve az oktatás, a felelősségelv, a gondoskodáselv, az állandó változás tudatosításának kérdéseit. De ezt a cselekvést nem előre megfogalmazott *eszmények megvalósításaként* fogják fel, hanem leendő szabad döntések eredőjeként. A szellemi termelési módot így bevallottan *önfelszámoló fogalomnak* tartják: amint megvalósulna, domináns termelési szegmens híján meg is szűnne annak értelme, hogy termelési módról lehessen beszélni.

A könyv *stílusáról* szólva megjegyzendő, hogy semmiképp sem könnyű esti olvasmány, hanem a metaforikusságot többnyire mellőző, racionális vonalvezetésű, fogalmi tisztázásra törekvő, pontosító, érvelő stílus jellemzi, folyton manőverezve tartalmilag a dogmatizálás és a relativizálás veszélyei között, ami bizonyára nem könnyíti meg az olvashatóságát. Ezzel együtt remélem, hogy ez a könyv a *jövő* elgondolásában nyitott elméjű olvasók számára spontánul *szinte vitaalapot alkotó kötelező olvasmánnyá* válik (különböző generációk számára egyaránt), és az a meggyőződése, hogy Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor könyve igazolni képes önmagát annyira, hogy a címéből *az idézőjeleket* ki lehet venni, immár jogosan szellemi termelési módról beszélni és erről továbbgondolkodni.